

Az állam és az agrárpiac

Az "igazi" piacgazdaság kiépítésének időszakában nem kis vitát vált ki általában is az, hogy milyen típusú piacról van szó. Hiszen a modern piacgazdaság piacdomináns vegyes gazdaság, illetve a piacgazdaságnak a fejlett országokban is számtalan formája létezik. Hiszen az is nyilvánvaló, hogy még a leginkább piaci viszonyok között is az agrárpiac gazdaságpolitikai szabályozása a legerőteljesebb.

A szerteágazó kérdéskört úgy határolom be, hogy egyfelől a modern piacelméletek közgazdasági alapjait, valamint az állam gazdaságpolitikai befolyását tárgyalom. Másfelől az agrárszféra eltérő sajátosságaira terjed ki figyelmem. A tanulmány annyiban is leszűkíti a kérdést, hogy csak a termékpiacot és nem az erőforráspiacot veszi számba.

I. A piacelmélet és versenypolitika

1. A modern piacelmélet fontosabb irányai

A piacelméletben sincs "teljesen új a nap alatt", hiszen a közgazdaságtan e kérdésben a múltban kialakult két irányát viszi tovább a mai feltételek közé helyezve. Az egyik elméleti irány a neoklasszikus (mikroökonómiai), a másik a rendszerelméleti (az angol klasszikusoktól induló) irányzat.

A neoklasszikus felfogás főleg a német nyelvterületen folyó gazdaságelméleti munkákban az "optimális versenyintenzitás"-elméletekben nyert továbbfejlesztést. Az angolszász elméletekben pedig az ún. Harvardi iskola ennek az irányzatnak a továbbfejlesztője.

A rendszerelméleti vonal az újliberális, liberálkonzervatív felfogásban csúcsosodik ki. Ezt nem szabad összetéveszteni a neoklasszikus megjelöléssel, ezt inkább újliberális, lényegében liberál-konzervatív irányzatnak kell tekintenünk. Ez a lételméleti municiója a monetáris gazdaságpolitikának. Mindezek az elméleti felfogások divergenciája a konszenzus hiányát tükrözi, különösen a verseny terjedelme és intenzitása kérdésében, valamint abban, hogy a piaci folyamat három eleme: a piaci struktúra, a piaci magatartás és a piaci eredmény milyen viszonyban van.¹

¹ E kérdésben támaszkodtam V. Appel: Wettbewerbsprozesse in der deutschen Ernährungswirtschaft című munkájára. Agrarwirtschaft Sonderheft, 1992.

Mindebből következik, hogy a konkrét piacra történő felhasználásuk csak a pluralizmus alapján, az elmélet nyitottsága és legitimizációja szerint, a konkrét helyzet és idő figyelembevételével használható fel.

A neoklasszikus - jóléti gazdaságtan emlőin nevelkedve dolgozták ki az ún. optimális versenyintenzitás elméletet. Ezt másképpen dinamikus versenynek is nevezik. Általános célként az egyén jólétének (fogyasztói hasznosságának) maximalizálása áll a középpontjában.

Az elmélet fő sarokpontjai:

a) A piaci jelenségek három oldalának – a piaci eredménynek, a piaci magatartásnak és a piaci struktúrának a kardinális kapcsolata. Mégpedig úgy, hogy a piaci eredmény mozgatja a piaci magatartást, és ez szabja meg a piaci struktúrát.

A piaci eredmények a versenyfunkciókon nyugszanak. A piaci magatartás pedig a verseny intenzitásával van kapcsolatban. Ha a versenyintenzitás a legnagyobb, akkor a legjobb a piaci eredmény.

Melyek a piaci eredményt meghatározó tényezők?

- A teljesítményarányos (így igazságos) jövedelemelosztás – amely a kizsákmányolástól (sarctól) mentes – amely a gazdasági hatalomtól függ.

- A fogyasztói szuverenitás (amely szerint a kínálat feleljen meg a fogyasztói preferencia által meghatározott szükségleteknek).

- Az optimális tényező, allokáció (miszerint a tényező befektetések a produktívabb területekre áramoljanak).

- A piac alkalmazkodási rugalmassága (a termelőkapacitások - termékek alkalmazkodjanak a keresleti struktúrához és a technikai változásokhoz).

- A gyors motiváció az új termékekben és a gyártásban.

Az első három piaci eredmény inkább állapot, az utolsó kettő pedig dinamikus jelenség.

b) Az eddigiekben a piaci eredmény és a versenyintenzitás (piaci magatartás) kapcsolatát vizsgáltam. Most a piaci struktúra és a versenyintenzitás kapcsolatát is figyelembe vesszük.²

A versenyintenzitás és a piaci struktúra viszonyát úgy vizsgálhatjuk, hogy vizsgáljuk a struktúrát jelentősen meghatározó piaci szereplők számát. Érdekes, hogy a piaci struktúra és a versenyintenzitás függvénye a teljes termeléshezodék függvényéhez hasonló összefüggést mutat. Tehát kevés piaci szereplő-szám mellett alacsony a versenyintenzitás, majd a szereplők számának emelkedésével gyorsabban, majd lassabban emelkedik a versenyintenzitás. Végül a maximális-optimális pont után a versenyintenzitás csökken.

Ennek alapján besorolhatók a különböző piaci struktúrák (piaci formák) a versenyintenzitás alapján.

- Legkisebb a versenyintenzitás az ún. szűk oligopoliumnál (mondjuk duopol szerkezetben), amely homogén terméket gyárt, tökéletes az információja és formálisan is együttműködik.

- Optimális a versenyintenzitás az ún. tág oligopolimoknál, amelyeknél több vállalat alkotja a piaci formát, amelyeknek közeli de, nem tökéletes az információjuk és nem működnek együtt.

² E. Katzenbach: Die Funktionsfamihigkeit des Wettberverbs (Wirtschaftspolitische Studien. 1976. Göttingen).

– Csökkenő a versenyintenzitás, ha a piacnak számtalan sok versenyzője van, úgy a monopolisztikus és főleg a tökéletes versenyző piacon.

A verseny paradoxona – mint látjuk – éppen abban van, hogy különbözik a verseny tere és az intenzitása. Továbbá abban, hogy az ún. tökéletesen versenyző piacon bizonyos szereplőszám növelés után – csökkenő (vagy nulla) a versenyintenzitás. Ennek az a magyarázata, hogy a tökéletes piac résztvevői árelfogadók, az információjuk is teljes (az ár a legjobb jelző), és a termékek is homogének. A versenyintenzitáson a verseny gyakoriságát és határosságát értik, amelynek az a mértéke, hogy az egyik szereplő nyereségelőnyét a konkurens milyen gyorsan tudja kielégíteni.

A piacelmélet másik vonulata a közgazdasági rendszerelméleten nyugszik, amely a klasszikus angol gazdaságtanban gyökerezik: "a verseny szabadsága minden piaci résztvevő számára".

A jóléti elmélet továbbvitelt és kiegészítést nyert az ún. harwardi iskolában (USA-beli ismertebb képviselő J. M. Cark, E. S. Mason).

A rendszerelméleti irány pedig specifikálódott az ún. chicagói iskolában (USA-beli ismertebb képviselő H. G. Simons és G. Stigler).

a) A versenyszabadság átfogó, az élet minden területére kiterjedő jelenség: eredeti emberi ösztön (motiváló erő), és emberi alaptulajdonság, (akarat) a versenyre. Az individuális szabadság piaci, gazdasági szabadság is. Többek között: szabad fogyasztói választást, jövedelem-felhasználást, munkahelyválasztást, piaci partnerválasztást jelent.

b) A piaci eredmény – a jóléti gazdaságtanhoz hasonlóan – a fogyasztók hasznának a maximalizálása a fogyasztók fizetőképességével mérve. Ez más oldalról a nemzetgazdasági hatékonyság növelését jelenti, amely az egyéni hatékonyságok összessége. Ez a releváns különbség a jóléti irányzattal szemben, amely az egyes fogyasztó haszon maximalizálását hirdeti.

A piaci eredményként vehetjük számba a rendszer önirányítását és önkéntes (spontán) változtatását, amely jelentős költségsökkentést jelent.

A verseny mindezek eszköze, amely harmóniát teremt a tervek és a tevékenység, a szabadság és a piaci eredmény (az összhatékonyság) között. Ezt nevezik harmóniátézisnek.

c) A versenyszabadság elmélete nem ismer el determinisztikus kapcsolatot a piacstruktúra-magatartás és -eredmény között. A véletlen-spontán is optimális viszonyt biztosít a három piaci elem között: a közöttük lévő viszonyt nyitottnak és komplexnek tekintik.

Valóban, a szabadság fontos társadalmi alapérték, azonban a harmónia-tézis mellett velejár a dilemma-tézis is. Ezen azt értjük, hogy a szabadság formális oldala (pl. törvény előtti egyenlőség) és materiális oldala (pl. képesség a saját célok megvalósítására) ellentétesek. Mint ahogy a szabadság cselekvési és választási oldala is különbözhet, így a fizikai szabadság sem abszolút, hanem csak relatív.

2. A piaci verseny és az állam

Az állam keretfeltételeket teremt és beavatkozik a piaci folyamatokba, amely a piac (verseny) politikájának tartalmát képezi. A piac (verseny) elmélet – ceteris paribus – kijelöli a versenypolitika medrét is.

A jóléti gazdaságtan versenypolitikáját a következőkre építi, nyilván az említett piaci elemeknek megfelelően:

a) Amennyiben a piacstruktúra polypol szerkezetű, nagyon sok piaci szereplő van, a termék erősen differenciált, csekély a piaci informáltság, akkor a piacpolitikának racionalizálónak, koordinálónak, összefogást segítőnek kell lennie. Tehát a gazdaságpolitikának homogenizálónak és információt adónak kell lennie.

b) Amennyiben "tág oligopoliumról" van szó, több szereplő, mérsékeltek a termék differenciák. Az információk korlátozottak, akkor az állam gazdaságpolitikájának az a feladata egyrészt, hogy a fúziókat ellenőrizze, másrészt megakadályozni, hogy a tág oligopolium szűk monopoliummá váljon. Hiszen ha hasonló költségviszonyokkal termelnek és együttműködnek a szűk oligopoliumok, akkor lényegében monopolista szerkezetről van szó.

c) Amennyiben "szűk oligopoliumról" van szó, amikor is homogén a termék és teljes az információ, akkor más piaci politikára van szükség. Egyrészt az, hogy emeljék a piaci szereplők számát, még a nagyvállalatok szétválasztásával is, másrészt ellenőrizni kell az oligopoliumok ármegállapodását, az innovációt és beruházást visszafogó magatartását korlátozni kell, harmadszor a termékdifferenciálást ösztönözni indokolt.

A rendszerelméleti megközelítésben nyilván más viszony alakul ki a gazdaságpolitika és a piac között, mint a jóléti megközelítésben.

Mi jellemzi a szabadárverseny-elmélet piac(verseny)politikáját?

A verseny korlátozásának hat alapesete ismeretes. Az egyik, amikor a versenykorlátozás pozitívan meghatározó: amikor a versenyt kényszerek, félrevezetés és csalás korlátozza. Ilyenkor adminisztratív-bürokratikus eszközök használatnak.

A másik, amikor a verseny kockázata csak negatívan ragadható meg, a cselekvési játéktér visszafogásában mutatkozik meg. Ezzel szemben kompetitív eszközök vagy piaci hatalom "vethető" be.

A szabadverseny elmélet piacpolitikájának további jellemzői:

a) Lehetőség szerint nem egyedi, hanem általános, univerzális szabályozást folytat.

b) Másfelől különbséget tesz aszerint is, hogy a verseny akadályozása mesterségesen történik-e. Ekkor bürokratikus szabályozást folytat (pl. diszkrimináció-ellenes, fúzióellenes szabályok).

Ha verseny-akadályozás természetes, akkor piackonform szabályozást foganatosít a piacpolitika (pl. közszolgáltató természetes monopoliumok árszabályozása).

A rendszerelmélet - versenyszabadság elméleti síkján haladt tovább az ún. chicago-i iskola. Ez "megértőbb" a gazdasági hatalommal szemben. Mivel egyfelől azt tartja, hogy a monopoliumok kedvező formák akkor, ha a jóléti veszteségük (amely a határköltséget meghaladó ár miatti kibocsátás csökkenésből ered) kisebb, mint a gazdaságosságból eredő átlagköltség-csökkenésük. Másfelől ha a monopolium a szabad verseny szülötte, akkor a szabadverseny-hívők nem lehetnek monopolium-ellenesek. Ezt O. E. Williamson szerint Tradoff-modelleknek nevezik.

Ennek megfelelően módosul a chicago-i iskola versenypolitikai felfogása is.

a) Visszautasít mindenféle beavatkozást a piaci struktúrába. Ugyanis ha nincsenek külső törvények, amelyek a belépést akadályozzák, akkor a természetes kiválasztódás alapján, hatékony vállalati piaci struktúra alakul ki. Látjuk, hogy a rendszerelméleti felfogás a biológiai kiválasztódás darwini elvére épül.

A versenypolitikának e kérdésben a feladata különbözik attól, hogy a nagyvállalat belső vagy külső koncentráció alapján jön létre. A belső koncentrációt,

mivel ennek forrása a vállalati hatékonyság, nem szabad szabályozni. A külső koncentráció (fusios-egyesülés) pedig akkor szabályozandó, ha a jóléti és költségghatás kedvezőtlenül alakul.

b) Ez a versenypolitika nem a koncentráción, hanem a megállapodáson alapszik. Ha a kartell-megállapodás célja a monopolium-alakítás, és a kartell ár-paktumot köt, akkor szabályozni kell. (A vertikális kartellek, mivel az árak belső elszámolásával nem jelentenek eleve piaci részesedés-növelést, nem indokolnak korlátozást.

c) A chicago-i iskola az ún. egyoldalú magatartásokat nem tekinti versenyidegennek. Így bizonyos gazdálkodó egységek kizárását vagy az árálájánlást nem tekinti versenyidegennek. Láthatjuk tehát, hogy ez a versenypolitika közelít elméleti gyökeréhez: determináció-hiány a piaci elemek között, bizalom a piaci önszabályozásban. Ezért kicsit egyoldalúvá válik, hiszen igaz, hogy az alkalmi szabályozásnak is vannak sikerei és kudarcai, de ezek érvényesek a piaci szabályozásra is.

II. Az agrárpiac és szabályozása

Miután néhány piac (versenyelméleti) összefoglalást adtunk, kívánczik annak megválaszolása, hogyan helyezhető el ezekben a rendszerekben az agrárpiac és agrárpiaci szabályozás?

Ennek megvalósulásához azonban a piaci (agrárpiaci) jelenlegi tendenciáiról kell néhány szót ejteni:

1. Az agrárpiac jellegéről

Mielőtt minősítenénk a mezőgazdasági termékek piacát, néhány általános jelenséggel kell megismerkednünk. Utóbbi időszakban a piac jellegében és a piaci döntésekben jelentős változások következtek be. Melyek ezek az újabb, legtöbb piacra érvényes jelenségek?

Először is a piaci döntések kívülről a vállalaton belülré helyeződtek. Mindez a döntések hierarchikus-adminisztratív formáinak előretörését jelenti. Csak ezek már nem állami döntések, hanem vállalatiak, nem közigazgatási, hanem vállalatigazgatási döntések. Közös azonban bennük az alá-fölé rendeltség és az akarati elem.

Másodszor, a gazdasági döntésekben csökkent az ármechanizmus szerepe. Kiemelkedővé váltak azok a döntések, amelyek a kutatás-fejlesztésre, a befektetésre és a kapacitás létrehozására irányulnak. Említenünk kell azonban azt a sajátosságot, hogy a piaci ármechanizmust ezek a döntések nem kerülhetik meg.

Harmadszor, a piacon növekszik a spontán-szabad cserével szemben a szerződéses csere. Ez a vertikális kapcsolatok erősödésével jár. Ennek legfőbb indoka az ún. tranzakciós költségek csökkenése. Az ún. intézményi közgazdaságtan egyik területe a tranzakciós költségek kérdése. Ezek a tulajdonjog átruházásával, valamint a gazdasági alanyok együttműködésével kapcsolatos költségek (az ügyletek szervezése, lebonyolítása stb.). Nos, mivel a vertikális integrációban a cserefolyamat nagy hányada a kapun belülre kerül, ezek a költségek alacsonyak.

A második világháború utáni időszakhoz képest a mezőgazdasági termelés és piac viszonyában is fontos változások tanúi lehetünk. A második világháború után az élelmiszerhiány miatt túlkereslet volt a piacon. Ez részben állami beavatkozást, részben technikai-strukturális fejlődést váltott ki a mezőgazdaságban. Napjainkban ezek a változások az európai integráció rásegítésével kínálati piacot hoztak létre, amely másik oldalról az élelmiszerkereslet viszonylag alacsony jövedelem-rugalmasságával volt kapcsolatos.

Az agrárpiac behelyezése a modern gazdaság piaci szerkezetébe [monopol vagy tökéletesen versenyző piac vagy közbeeső oligo (polypol) piac-e?]. A történelmi-társadalmi-gazdaságfejlődési feltételeken kívül nyilván az agrárpiac jellegének meghatározása attól is függ, hogy:

a) milyen a termék jellemzője (gabona, hús, ipari növény vagy gyümölcs-zöldség);

b) a mezőgazdasági terméket közvetlen fogyasztási célra termelik-e (pl. a háztartások nyers élelmiszer vásárlása, a mezőgazdasági üzem feldolgozott élelmiszer eladása), vagy termelési célra állítják elő (pl. mezőgazdasági-nyersanyag eladás a kereskedelem és az élelmiszeripar számára). A mezőgazdasági nyersanyag, abban az esetben, ha lekötik, a forgótőke eleme, tehát itt reáltőkepiacról van szó.

c) az értékesítés milyen szervezeti-jogi formájáról van szó (spontán piaci, szerződéses vagy tőzsdei értékesítés);

d) belső vagy külső piaci értékesítés történik;

e) végül a mezőgazdasági üzemekben milyen a tőke-termelés koncentrációjának mértéke.

A rendező elvek sokrétűsége miatt a tárgyalást az alapvető nyersanyagok nagyfelvásárlóknak történő eladásával szűkíthetjük le.

A belső agrárpiac jellegéről

A makroökonómia szerint a piaci struktúrát, a piaci magatartást és piaci eredményt, s így a piac jellegét a következő feltételrendszerben kell meghatározni:

a) A piaci szereplők száma, mérete s így a piaci részesedés aránya;

b) A piacralépés és kilépés szabadsága illetve korlátai;

c) A preferenciák nyújtásának lehetőségei. Ezek a preferenciák lehetnek pl. termékdifferentiációk, árral kapcsolatosak (árkedvezmények) és regionálisak (pl. területenként eltérő árak és eladási feltételek. – A. Stobbe: Mikroökonómia. Springer-Lehrbuch 2. kiadás, Berlin, 1991.).

d) A piaci információk teljessége illetve tökéletlensége;

e) A termelőkapacitás kihasználásának foka.

Mindezekből a különböző piacokon más viszony alakul ki az árral kapcsolatban (árelfogadók vagy ármeghatározók), illetve mások a keresleti görbéik (tökéletesen vagy nem tökéletesen rugalmasak).

Ezek minősítik a piaci struktúrákat, amely lehet tökéletesen versenyző, oligopol, polipol és monopolista piac. Említettük már, hogy itt nemcsak a verseny kiterjedéséről, hanem intenzitásáról is szó van. A piacok tehát egyszereplősök (monopolium), vagy többszereplősök (oligopol piac szűk és tág értelemben), sok kis szereplős piacok (tökéletesen versenyző és a polypol piac).

Első megközelítésre látható, hogy a mezőgazdasági kínálati piac – az említett leszűkítéssel – sokszereplős piac. Ez a mezőgazdasági termelésnek más nemzetgazdasági ágaknál jóval alacsonyabb koncentrációs foka. A koncentráció mértékéhez azonban nem elhanyagolható különbség van a volt államszocialista és az EU országok között. A szocialista utódállamokban a tulajdon nagy mértékben szétforgácsolódott, de nem olyan mértékben a termelés és gazdálkodás. Hazánkban 1944-ben 12.379 önálló mezőgazdasági foglalkozású működött. A jogi személyiségű szervezetek száma 4.720 volt. A termelés nagyobb hányadát azonban a nagyobb egységek adták. Az EK országaiban 1987-ben az 1 ha-on felüli üzemek száma mintegy 7 millió volt.

Azt látjuk, hogy a szereplők számát tekintve az agrárpiac valahol a tökéletes versenypiac, és a polypol piac között helyezkedik el. Nincs annyi szereplője, mint a tökéletes versenypiacnak, amelyre tankönyvi példaként a tojáspiacot hozzák fel, ugyanakkor több szereplője van, mint a polypol (monopolisztikus) versenypiacnak.

A piacra belépés és kilépés kérdésében az agrárkínálati piac a sokszereplős, tökéletes verseny és polypol piachoz közelít. Monopol- és állami hatalom nem állít korlátokat. Egy sajátos belépési korlát azonban létezik, hogy az állami támogatás ellenére is feszültség van egyfelől a mezőgazdaság viszonylag magas tőkeigénye, másfelől a termelés alacsony jövedelmezősége (eladósodottsága) között.

További kérdés a piaci preferenciák létezése vagy hiánya. Ha a preferenciák tárgyi formáját vesszük az agrár kínálati piacon, a termékdifferenciák szerepe kisebb és a termelés inkább homogénebb, mint a feldolgozóiparban vagy a szolgáltatásokban. Elég arra utalni, hogy az ún. ipari árjegyzék több millió termékcsoportot tartalmaz, míg a mezőgazdaság csak jószerivel ezres nagyságrendűt. Ezenkívül a nyersanyagtermelés eleve kisebb termék-differenciával bír, mint a feldolgozó szféra. Bizonyos ár- és területi preferenciák lehetnek a különözeti járadék léte miatt, amikoris ennek egy részéről a termelők lemondhatnak. (E kérdés elemzése azonban meghaladja a tanulmány kereteit).

A piaci információk tekintetében az agrárpiac viszonylag hátrányban van, mivel az ár nem lehet egyetlen jelzőeszköz, mint a tökéletes versenypiacon, a termelők csak kis mértékben biztosítják a marketing-tevékenységet, az információk a termelés gyakran évi 30–40 %, és a felvásárló ezzel is kapcsolatos magatartása miatt gyakran tévesek és tökéletlenek.

A mezőgazdasági vállalat nyilván árelfogadó, nem ármeghatározó, így kínálatával mennyiségileg alkalmazkodik az árhoz, ez határozza meg a kapacitás kihasználását. Tehát nem arról van szó – mint nagyvállalatnál –, hogy az ármeghatározás érdekében módosítja a kínálatát. Ennyiben az agrárpiac a szabad verseny piacra hasonlít. Igen lényeges különbség, hogy itt az ár, amelyet a termelő elfogad, általában az oligopol szerkezetű felvásárlók illetve az állami beavatkozással kialakított ár, és nem a szabadpiac által kialakított ár.

A vizsgált feltételrendszerben az agrárkínálati piacról megállapíthatjuk a következőket.

Először is, kínálati oldalról az a piac vegyes jelleget mutat, a szabadpiac és a monopolisztikus versenypiac jegyeit viseli magán.

Másodszor, keresleti oldalról ún. oligoszónikus piac, hiszen a nagyfelvásárlók határozzák meg az árakat és a keresleti mennyiségeket is.

Harmadszor, az állam – most eltekintve az integráció szervezetektől – a piaci rendtartás keretében az árakra és más intézkedésekkel, támogatásokkal a kínálati

struktúrára, a birtokstruktúrára jelentős más (nem válságágazati) szféráknál nagyobb befolyással (beavatkozással és szabályozással) bír.

A nemzetközi agrárpiacról

A nemzetközi agrárpiacot érthetjük tágabban, amikor a regionális integrációk és azon kívülálló piacáról van szó, továbbá szűkebben is amikor az integrációs alkotó nemzeti agrárpiacok kapcsolatát tekintjük.³

A nemzetközi mezőgazdasági piac egyik jellemzőjét abban látjuk, hogy történelmileg hosszabb távon is nagyobb az állam szabályozó szerepe (protekciónizmusa és szubvencionilizmusa). Ez nagyrészt azzal függ össze, hogy a mezőgazdaság természeti folyamataiból és szétforgácsolt üzemi struktúrájából eredően az ún. skála hozadék képződésének feltételei korlátozottabbak és ezt nem kompenzálják az alacsonyabb ún. tranzakciós költségek. Ez továbbá azzal is kapcsolatos, hogy az ún. politikai piac jelensége leginkább az agrár szférával kapcsolatban érthető. E szerint a politikai piacon a politikusok támogatást kínálnak és szavazatokat keresnek, az agrár terület szereplői pedig szavazatokat kínálnak és támogatást keresnek.

A külső agrárpiac másik jellemzőjét találjuk abban, hogy a mezőgazdasági termék nagy hányada ún. tőzsdei áru (nagy tömeg és standard minőség). Továbbá meglehetősen nagy az agrárkülkereskedelem marketing-versenye a tultermelés miatt és a támogatások elnyerésére.

A külső agrárpiacok harmadik jellegzetessége, hogy a verseny nem árverseny, nem is termékverseny (nem hatékonysági verseny), hanem a közvetlen piaci támogatások elnyeréséért folyik. Ezeknek megfelelően nemzetközi piacok a keresleti és kínálati oldalon is hasonlítanak az oligopol (gyenge oligopol) piacra.⁴

Az agrárpiac állami szabályozása

Az egyes országok a belső piacukat az Agrár rendtartási-törvények keretében szabályozzák, az agrártermelés és - külkereskedelem szabályozása a regionális integrációk keretében történik. Ezt korábban a GATT egyezmények újabban az ún. Uruguay-i forduló keretében a WTO megállapodások szabályozzák. (A következőkben az EU – legújabb szabályozási – elveit ismertetjük.) Megemlítjük, hogy az intervenció nemcsak az áruforgalomra, hanem az agrár-monetáris rendszerre is kiterjed.

A korábbi állami szabályozás

Az agrár külkereskedelem import és export oldalon is befolyásolt volt. Import oldalon ezt szolgálta, hogy a kívülálló (harmadik) országokból az EU-ba irányuló behozatalhoz leföldözési rendszert kapcsoltak. (Ide tartoznak még a különböző pótlékok, termelési hozzájárulások is.) A leföldözés nem más mint mozgó vám, amely a magasabb közösségi ár és az alacsonyabb világpiaci ár különbségének kiegyenlítését szolgálja,

³ E tanulmányban – aktualitása miatt is – az EU-on belüli agrárpiacról írunk.

⁴ Megjegyezzük, hogy a hazai alakuló piacgazdaságban az említett piaci koncentráció kisebb, pl. 1995-ben mintegy 70 vállalat foglalkozott gabona-exporttal. A szétforgácsoltág inkább ár alatti kínálatra ösztönzött.

amelyet a közösségi importőr fizet. Ez fontos tétele az EU-költségvetésének. 1991-ben a 53,8 md ECU összköltségvetési bevételből a lefölözések, 1,6 md. ECU-t tettek ki.⁵

Az export oldalon a beavatkozás pénzügyi forrása az ún. Mezőgazdasági Garancia és Orientációs Alap. Ez fedezi a garantált felvásárlás (raktározás) ártámogatását valamint az exporttámogatást. Az EU 1991 évi költségvetéséből amely 53,8 md. ECU-t tett ki. Az agrárszféra 34,9 md. ECU-val részesedett, amelyből a piaccal kapcsolatos kiadásokra (garancia-alap) 26,5 md. ECU jutott.⁶

A piacszabályozás kiterjedt a piac domináns kategóriájának az agráráraknak a szabályozására is. E területen az állami szabályozás rendkívül bürokratikus, kiszámíthatatlan és áttekinthetetlen. Ez az árformák számtalanságában jut kifejezésre. Megtaláljuk a) A világgiazi (import)árat, amelyet nagy agrárexportáló országok főként az északamerikai országok határoznak meg. Ezek a magasabb hatékonyság és a nagyobb költségvetési támogatás miatt az EU-árakhoz képest alacsonyabbak. b) Az intervenció (garantált) árat, amelyen az állam meghatározott termék-kvótákat felvásárol. Ez az ár nagyjából azoknak a termelőknek a költségeit fedezi, akiknek a termékeire még szükség van. c) Létezik az ún. felvásárlási ár, amely 1987-től az intervenció ár 94 %-a. d) Az árszabályozás részét képezi az irányár, amely tulajdonképpen az előre látott piaci egyensúly ár, amely az ármozgás centruma. e) Az árrendszer eleme a piaci ár, amely a piacon kialakult tényleges ár. végül f) az ún. küszöb-ár, amely ár irány-árnál valamelyes kisebb.⁷

Az árrendszer szemléltetésére – ha nem is a jövőbeli elrettentetésre – szolgál a következő táblázat.

A "lágýbúza" különbözô árai 1989-ben az EK-ban

Árfajta	Ár (ECU/to)	Piacár = 100
Irányár	250	141
Küszöbár	237	134
Piaci ár	177	100
Intervenció ár	174	98
Felvásárlási ár	164	93
Importár	125	71

Forrás: Uo.

Láthatjuk egyrészt, hogy a világgiazi ár csupán 71 %-a a piaci árnak, másrészt, hogy a piaci egyensúlyt előrelátó irányár és tényleges piaci ár között 41 % különbség van az előző javára (amely nem utolsósorban a várakozások pontatlanságára a terméseredmények nagymértékű ingadozására utal), harmadrészt az importár és a többi ár között (amelyben az ügylet történik) importlefölözés megy végbe.

Az árupiac mellett a pénzpiaci szabályozás is fontos szerepet játszik. Az EU agrár-pénzügyi rendszerének két pillére van a zöld árfolyam és a valuta kiegyenlítés. Az

⁵ Az adatok 12 tagországra vonatkoznak.

⁶ Statistisches Jahrbuch über Landwirtschaft Deutschland. 1992. 391–392. p.

⁷ Agrarwirtschaft, 1989. 12. füzet.

agrár áruk piaci szabályozása önmagában is bonyolult és erőteljes, amelyre még "rátesz" az agrárvalutarendszer.

a) Az agrárvaluta-rendszer egyik összetevője az agrárátszámítási-árfolyam, az ún. zöldárfolyam (Grün-Kurs). Ennek lényege abban van, hogy különböző valutaárfolyamok vannak az egyes EU-országokban és ezeknek egymáshoz való viszonyuk eltérő.

Ismeretes a hivatalos (irány-) árfolyam, amely a nemzeti valuták és az ECU mennyiségi viszonya. (Pl. 1992-ben 1 ECU=1,97 DM.) Ez az árfolyam a valuta le- és felértékelések alapján közel van a piaci árfolyamhoz. Ezért a hivatalos és piaci árfolyamot hasonlóknak veszik. (Kivételt az Egyesült Királyság, Görögország és Portugália képez.)

Az agrár-átszámítási rendszerhez tartozik az ún. korrigált hivatalos (irány) árfolyam. E szerint a hivatalos árfolyamot bizonyos százalékkal – 1992-ben 12 %-kal – megnövelték azért, hogy az egyes nemzeti agrártermékek piaci árai számára nagyobb mozgásteret biztosítsanak, valamint azért, hogy ehhez az árfolyamhoz viszonyítsák az export-importtal kapcsolatos valuta kiegyenlítési rendszert.

Végül az agrár pénzügyi rendszerhez tartozik az agrárátszámítási – zöld árfolyam. Ez az árfolyam magasságát tekintve a hivatalos és a korrigált hivatalos árfolyam között helyezkedik el. A bonyolultságát még csak fokozza ennek a rendszernek, hogy a zöld árfolyam évenként többször és termékenként eltérően változik.

b) Az agrármonetáris rendszer másik eleme a valutakiegyenlítési rendszer. Eszerint kapcsolatba hozzák a zöld-árfolyamot a korrigált hivatalossal.

Azokban az országokban, amelyekben a zöld árfolyam nagyobb, mint a korrigált hivatalos árfolyam, negatív a valuta kiegyenlítés. Ez azt jelenti, hogy ezekben az országokban a valuta kiegyenlítés az import támogatást és

az export adóztatását vonja maga után. (Ilyen országok voltak 1989-ben Németország, Spanyolország és Portugália)

Azokban az országokban, ahol a zöldárfolyam kisebb, mint a korrigált hivatalos árfolyam, ott pozitív valuta kiegyenlítés keletkezik. Ez azt jelenti, hogy az importot lefölözik az exportot pedig támogatják.

Megemlítjük még azt, hogy ha a zöld árfolyam és a korrigált árfolyam különbsége csupán 1,5 %, akkor nem számolnak el kiegyenlítési összeget.

A piaci szabályozás (ár és árfolyam) eszközei mint közvetlen eszközök mellett számtalan közvetett eszközt is ismer a EU szabályozás. Ezek közül megemlítjük a következőket.

A keresleti oldalon: a) Az állam felvásárlási és raktározási tevékenysége hat a keresletre. b) A nemzeti és közösségi export támogatások növelik az export versenyképességét.

A kínálati oldalon: a) A beruházási és hiteltámogatások növelik az üzemméretet s így a termelést. b) A földbirtok politika is az üzemek (főképpen családi farmok) méreteinek növelésére ösztönöz, és így kínálat növelő.

A fentiek hatása a többlettermelésben jut kifejezésre, ezért ellentétet a kínálatot, csökkentő intézkedéseket kell hozni. Ilyenek a földkivonás díjazása, az intenzív termelés extenzivizálása (a bio-mezőgazdaság növelése) stb.

A túltermelés korlátozásának útjait napjainkban széleskörűen vitatják az EU országokban, amelynek során még nem dönt el, hogy ebben a piaci árak (ártámogatások) csökkentése vagy a mennyiségi korlátozás közvetlensége játszon-e főszerepet. Ez azonban már átvezet a következő kérdéshez.

Az agrárpiaci állami szabályozásának oldása napjainkban.

Az előbb elmondottakból következik, hogy az agrárpiacon nem a "gyenge állam" tevékenykedik. Nem lehet kétséges a bürokratikus koordináció csökkentése. Node kérdés, hogy a liberalizációs törekvések liberalizált agrárpiachoz vezetnek-e, vagy csak néhány területen visszalépéshez?

A maastrichti egyezményből és az uruguay-i forduló megállapodásaiból jelentős változások következnek az EU-agrárpiacon.⁸

Az agrárpiaci reform koncepció fő céljai:

a) A strukturális árufeleslegek viszonylag rövid időn belüli leépítése, az ártámogatások leépítésével.

b) Az agrárszféra közös és nemzeti állami kiadásainak a csökkentése.

c) A tőke befektetések jóléti hatásainak növelése, amely az erőforrások optimálisabb elosztásával és a termék-struktúra változtatásával érhető el. A szociális piacgazdaság elveinek bizonyos további fenntartása, amely a strukturális változásokból következő szociális problémák kezelését jelenti.

A célok megvalósulásának két fő útját látják az EU-ban: Először a mezőgazdasági árak csökkentése (ártámogatások visszafejlesztése) másodszor a gazdaságtalanul termelő üzemek kapacitásának a leállítás.

E két útról "ennek arányáról vagy valamelyik" túlsúlyáról folyó vita még nem került nyugvópontra. Napjainkban mind többen foglalnak állást a "második út" mellett.

Miben áll tehát a kapacitás-leállítás lényege a nem rentábilis üzemekben és milyen előnyei vannak a mezőgazdasági árak közvetlen csökkentésével szemben?

Nézzük az első kérdést.

a) Bizonyos termelési támogatásokat csak bizonyos üzemméretig adnak. Pl. a tejágazatban csak 40-nél kisebb üzemenkénti tehén-állományra adnak támogatást.

b) A garantált mennyiség túllépéséért a termelők által fizetett ún. közös felelősségi illetéket felemelik. Pl. a húsmarhánál 0,40 DM/kg-ról 0,60 DM/kg-ra emelik fel ezt a díjat. Majd felszámolják a garantált mennyiségi szabályozást. Így pl. a tejágazatban 2002-től következik ez be.

c) Az értékesítés elmulasztásáért ún. nem-értékesítési prémiumot fizetnek. Ennek nagysága a fedezeti összeg átlaga lehet. Így a tejnél a referens mennyiségekre 1,6 DM/kg lehet ez a díj.

d) Jövedelem (bevétel) támogatás megszűnik a fontosabb termékeknél. Vagyis a termékfeleslegekre nem lesznek intervenciós intézkedések.

Nézzük a másik kérdést, miben van az agrárreform ezen útjának az előnye?

a) A kapacitás csökkentésével megszűnnek a termék-feleslegek.⁹ Ez elősegíti az értékesítési nehézségek megszüntetését és a WTO megállapodások betartását. Az árcsökkentő megoldásnál nem várható a termékfeleslegek jelentős csökkentése, mert a megmaradó kapacitásokat jobban kihasználják, illetve fejlesztik a technológiát. Pl. növelik a hizott marhák vágósúlyát. Ugyanakkor – mivel az élelmiszerek kereslete árrugalmatlan – az árcsökkentés nem növeli jelentősen a keresletet.

b) A piaci rend költségei a támogatott kapacitás leépítésénél kisebbek mint az árcsökkentésnél.

⁸ Ezekkel a változatokkal azért is érdemes foglalkozni, mert az EU-hoz csatlakozásunkkor nem a mai agrárpiaccal kell szembesülnünk.

⁹ Ez pl. a szarvasmarha ágazatban a tejtermelést azonnal csökkenti, a hústermelést pedig 2-3 év múlva.

c) A kapacitás csökkentésnél növekszik a ráfordítás jövedelem-hatékonysága. A kapacitás csökkentésnél ez 80 %-os az árcsökkentő megoldásnál pedig 40 %-os.¹⁰

d) A kapacitás csökkentési megoldás inkább piacokonformabb. Hiszen az árcsökkentés nem a termelési költségek csökkentésével vagy a fogyasztás hasznosságának romlásával függ össze. A kapacitás csökkentésnél viszont, kevésbé hatékony termelés kiesésével csökkennek a termelési költségek, ennek hatására csökkenhetnek az árak is.

e) A szociális piacgazdaság követelményeinek megfelelően kielégítő jólétet biztosít ez a megoldás az üzemeiket leépítőknak is.

Az agrárpiaccal kapcsolatban érdemes szólni az ún. uruguay-i egyezmények céljairól és fontosabb intézkedéseiről.

A célok a következőkben összegezhetők: egyfelől a bürokratikus-koordináció visszaszorítása, másfelől a belső agrártámogatás csökkentése, harmadfelől az export támogatások csökkentése, negyedfelől az agrártermékek piacrajutási feltételeinek bővítése, végül a külkereskedelmet korlátozó és torzító állai- és növényegészségügyi szabályozás módosítása.

Melyek ennek megfelelően a konkrét intézkedések?

Először, a belső (nemzeti) agrártámogatások csökkentése. Ennek érdekében 1986–88 évi bázishoz viszonyítva. 2000-ig 20 %-kal, évi azonos ütemben, csökkentik az agrártámogatásokat. Belföldi támogatásnak minősül a termelés és kereskedelem ártámogatása. Ennek mértékét a magasabb ún. nemzetközi referencia ár és a belföldi termelési ár különbsége alapján számítják ki. A nemzetközi referencia ár a netto importőr importára. Ide sorolhatók a nemzeti költségvetésből fizetett agrártámogatások is.

Másodszor, az export támogatások csökkentése. Ennek megfelelően 1986–90-es bázishoz viszonyít. 2000-ig a támogatásokat 36 %-kal kell csökkenteni. Szóvá kell tenni hogy nemcsak a közvetlen és közvetett exporttámogatásokat kell csökkenteni, hanem az export marketing, belföldi szállítás költségeinek támogatását is.

Harmadszor, a piacra jutási kedvezmények bevezetése. Ez olyan bürokratikus és kiszámíthatatlan kötöttségek felszámolásával jár mint a lefőlözések, import engedélyezések, tilalmak, és kvóták. Mindezeknek kiszámítják a vám-egyenértékét. Ezt az említett időszakban összességében 36 %-kal, évi azonos ütemben csökkenteni kell. (A fejlődő országokban a csökkentés 24 %-kal történik). Ennek hatása részben az, hogy kiszámíthatóvá teszi az importvédelem mértékét, részben az importvédelem fokozatos leépítésével növeli az exportőrök piacrajutását.

A piacra jutási kedvezmények keretében piacbővítést jelent a kedvezményes importmennyiségek megállapítása is. Azokban az országokban, ahol az agrárimport nem éri el a fogyasztás 5 %-át, ezt az időszak végére el kell érni. Ahol az import meghaladja a fogyasztás 5 %-át, ott ezt lehetőség szerint növelni kell. Ez a megoldás úgy működik, hogy az ilyen import vámtételei alacsonyabbak vagyis a vámegyenértéknél kisebbek.

Összegzésképpen megállapíthatjuk.

– Az EU eddigi agrárpiaci rendszere kiszámíthatatlan – bizonytalan és bürokratikus. Példaként említhetjük, hogy a Garancia Alapból nem a tej literjére, hanem külön a tejzsírra és a tejfehérjére szabják meg a támogatást.

¹⁰ A hatékonyságot úgy számítják ki, hogy a termék feleslegek értékét plusz a kapacitás leállításai prémiumok összegét viszonyítják a többlettermelésre ösztönzés plusz a többlettermelés megszüntetése költségeihez.

– A piacszabályozás terhelt ellentmondásokkal és feszültségekkel. Például erre utal, hogy támogatják a kapacitások bővítését és leállítását is. Így, ha a tehénállomány leépítésére adnak prémiumot, ez néhány évig megnöveli a marhahús kínálatot.

– Végül egy olyan piac volt túlszabályozott, ahol a kínálati oldal viszonylagos szétforgácsoltága éppen szabadabb piacot igényelt volna.

A reformkoncepciók iránya az agrárpiacon.

– A piaci kötöttségek csökkentése, az "erős állam helyett gyenge állam" megvalósulása. Kétségtelen, hogy a folyamat iránya a liberalizálás, de az agrárpiacon már sohasem lesz teljesen liberalizált.

– A változtatásoknak két iránya van, az egyik: az árcsökkentés, az ártámogatások megszüntetése és támogatások átalakítása jövedelmi transferekké: A másik: a nem jövedelmező kapacitások leépítése.

– A változások iránya a külkereskedelemben az exporttámogatások csökkentése, valamint az importban a nemtarifális (kvóta, lefölözés stb.) szabályozás átalakítás tarifális (vám, illeték stb.) szabályozása.

LAJOS NAGY

THE STATE AND AGRICULTURAL MARKET

(Summary)

The study deals with the characteristic features of agricultural market and its place in the general market theory.

As a starting point the study discusses the latest trends in the modern market theory, and also the relationship between market competition and the state (economic) policy. This relation can be investigated from the standpoint of system as well as welfare economics approach.

Further on the author discusses the government regulation at the agricultural market, highlighting the ongoing reform at the EU's agricultural market. The author attempts to point out the characteristics of the internal and external agricultural markets.

In the closing chapter of the study the author evaluates the two main directions at agro-reform, the price cut and the cutting back at the loss-making capacities.

On the basis of this it can be stated that on the agrar market – especially in the regional integrations – there is a strong state present. The government regulation is bureaucratic, uncertain, unforeseeable. For this reason the liberalization is justified.

But because the so called "political market" the most advanced in the field at agriculture the role at the "weak state" should be taken into account further, too.